

Бітва за Слуцк 1648 г.: малавядомы эпизод казацка-сялянскай вайны

С.А. ЧАРОПКА

У артыкуле даследуюцца асобныя фрагменты казацка-сялянскай вайны ў Беларусі 1648–1651 гг., у прыватнасці бітва за Слуцк, якая адбылася ў жніўні-верасні 1648 г. Аўтар паказвае сітуацыю, якая склалася ў рэгіёне ў канцы лета 1648 г., падрабязна апісвае падзеі, звязаныя са спробай авалодання Слуцкам шляхам перамоў. У выніку даследавання аўтар прыходзіць да высновы, што перамога літоўскага войска пад Слуцкам мела важнае стратэгічнае значэнне. Разгром казакаў перашкодзіў распаўсюджванню паўстання ў цэнтральнай Беларусі, даў урадавым сілам магчымасць сканцэнтрыраваць сілы і падрыхтавацца да наступнага контраступлення.

Ключавыя словы: казацка-сялянская вайна, армія ВКЛ, казакі, шляхта, Палессе, Слуцк.

This article examines some fragments of the Cossack-peasant war in Belarus in 1648–1651, in particular the battle for Sluck, which took place in August–September 1648. The author shows the situation in the region at the end of the summer of 1648, describes the events in detail, related to the attempt to take control of Sluck through negotiations. As a result of the study, the author comes to the conclusion that the victory of the army of Great Duchy of Lithuania near Sluck had an important strategic significance. The defeat of the Cossacks prevented the spread of the uprising in central Belarus, gave the government forces the opportunity to concentrate their forces and prepare for the next counteroffensive.

Keywords: Cossack-peasant war, army of Great Duchy of Lithuania, Cossacks, gentry, Palessie, Sluck.

Уводзіны. Бурныя падзеі сярэдзіны – другой паловы XVII ст. адыгралі значную ролю ў гісторыі Беларусі і суседніх краін, яны аказалі значны ўплыў не толькі на грамадска-палітычныя і эканамічныя працэсы ў Вялікім княстве Літоўскім (далей – ВКЛ), але і на дэмаграфічнае становішча ў рэгіёне, а таксама этнічныя і рэлігійныя працэсы на абшарах Усходняй Еўропы. Адной з найбольш яскравых падзей ваеннага ліхалецця сярэдзіны XVII ст. стала грамадзянская па сваёй сутнасці казацка-сялянская вайна, якая разгарнулася ў ВКЛ у 1648–1651 гг. Падзеі казацка-сялянскай вайны ўжо прыцягвалі ўвагу беларускіх, украінскіх гісторыкаў. Вайсковы кампанент гэтай важнай падзеі адлюстраваны ў працах Л.С. Абецэдарскага, аднак асобныя яе аспекты дагэтуль не знайшлі пільнага вывучэння ў гістарыяграфіі [1]–[6]. Мэтай прадстаўленага даследавання з’яўляецца вывучэнне аднаго з малавядомых эпизодаў вайны – бітвы пад Слуцкам.

Асноўная частка. У сярэдзіне жніўня 1648 г. казацкія загоны пачалі прасоўванне ў двух асноўных накірунках – з Рэчыцы на поўнач, на Белую Русь, з Мазыра на захад – у Палессе. У заходнім накірунку рушыў атрад на чале з «кастырскім» гетманам Я. Сакалоўскім, а на змену яму ў Мазыр прыйшоў атрад на чале з палкоўнікам Міхненкам [7, с. 103–106, 161–163]. Па розных звестках гэты атрад налічваў ад некалькіх да 20 тыс. чалавек [8], [9].

Рухаючыся па Палессю загон Я. Сакалоўскага не сустракаў ніякага супраціўлення. Значная частка мясцовага насельніцтва прыязна сустракала і падтрымлівала казацкае войска, актыўна дапамагала яму ў прасоўванні па мясцовасці, некаторыя далучаліся да яго або стваралі ўласныя атрады. Дасягнуўшы Турава «...на Палессі, Мазыром, Туравам, Кажан-Гарадком, апанаваўшы, на тры загоны казацкае войска падзялілася» [9, арк. 152 адв.]. Частка казацкага войска зышла на Валынь, другая частка накіравалася далей на Пінск, трэцяя частка пайшла ў Слуцк.

Паход на Слуцк, які належаў аднаму з даволі аўтарытэтных магнатаў Вялікага княства Літоўскага – Багуславу Радзівілу, не быў выпадковаю з’яваю: авалоданне горадам давала магчымасць бесперашкоднага распаўсюджвання казацка-сялянскага руху не толькі на Палессі і Белай Русі, але і на Літве. Пэўныя спадзяванні на паспяховыя вынікі паходу на Слуцк давала не толькі агульная падтрымка казакаў з боку значнай часткі дызуніцкага праваслаўнага насельніцтва, але і тая акалічнасць, што яшчэ з 30-х гг. паміж жыхарамі Слуцка і Кіева існавалі трывалыя сувязі [10, с. 6]. Гэтыя сувязі і сталі фармальным абгрунтаваннем падыходу да горада загона Я. Сакалоўскага, які сам дарэчы паходзіў са слуцкай шляхты [11, с. 20]. Як пазней заявілі казацкія паслы ў Слуцку, «халопы вашы з плачам нам наведамляюць, быццам бы забаранялі набажэнствы паводле звычайу старадаўніх у цэрквах рускіх» [12, с. 135].

23 жніўня загон Сакалоўскага колькасцю 2 тыс. шабелі падышоў да Слуцка, але авалодаць горадам з ходу не ўдалося. Гарнізон быў гатовы да абароны і пры з'яўленні казакаў было дадзена два залпы з гарматаў. Як паказвае крыніца, якасць узбраення слуцкага гарнізона аказалася не на вышыні: *«Гарматы ... калі выстралілі ... першы раз толькі праз тры дамы ядры пераляцелі, а на дах чацвёртага дома падалі... Мушкеты ... калі іх звычайна зараджалі, разрываюцца, двум драгунам рукі паадрывалі»* [12, с. 134]. Аднак нягледзячы на тое, што жывой сіле праціўніка ніякага ўрону нанесена не было, пэўны эфект ад гэтых залпаў ўсё ж быў. Сасноўскі красамоўна даў зразумець Сакалоўскаму, што горад без боя здадзены не будзе. У сувязі з гэтым казацкі загон вымушаны быў адысці непасрэдна ад горада і размясціцца ў в. Бранчыцы, што ў 20 км ад Слуцка (зараз вёска Салігорскага раёна).

З іншага боку, першае сутыкненне з казакамі прадэманстравала недастатковую падрыхтаванасць слуцкага гарнізона да абароны. Тым больш, што частка мяшчан, якая прыхільна ставілася да казакаў, рыхтавалася да антыўрадавага паўстання, аб чым у сваім лісце ад 23 жніўня 1648 г. паведамляе камендант замка Ян Сасноўскі. Ён піша: *«вушы мае самі пачулі, што хутка казакі прыйдуць, тады мяне, звязушы, выдадуць»* [12, с. 134]. Аб наяўнасці ў Слуцку пэўнай групы, якая мела сувязь з казакамі, сведчаць і паводзіны аднаго з казацкіх паслоў, які, будучы ў горадзе, накіраваўся на слуцкі рынак, дзе ён *«быццам бы шукаў кагосьці»* [12, с. 134]. Аднак колькасць і, што найбольш важна, уплыў прыхільных да казакаў мяшчан верагодна не былі настолькі вялікімі, як ў Тураве або Гомелі. Пэўная частка мяшчан не была зацікаўлена ў анархіі, у якой без сумнення на некаторы час апынуўся б горад пасля праказацкага паўстання. Гэтая частка слуцкіх мяшчан была зацікаўлена ў захаванні існуючага становішча і таму асцярожна падтрымлівала ўрадавы бок. Камендант Сасноўскі дакладвае, што аб патэнцыяльнай *«зрадзе»* з боку часткі слуцкіх мяшчан *«... папярэджанні ад самой русі свецкай і духоўнай меў»* [12, с. 133]. У сувязі з адсутнасцю аднадушнай падтрымкі з боку слуцкага мяшчанства прыхільнікі казакаў апасаліся адкрыта выступіць супраць улады, таму ў якасці тактыкі дапамогі казакам быў выбраны сабатаж. Сучаснік адзначае: *«Падслухалі прыватную размову мяшчан слуцкіх, якія паабяцалі падчас штурму дагары страляць»* [12, с. 134].

Нягледзячы на пэўныя недахопы ў арганізацыі абароны, з ваеннага пункту гледжання Слуцк усё ж з'яўляўся даволі моцнай фартэцыяй, сілавое авалоданне якой патрабавала значных рэсурсаў. Для ўладальнікаў горада першай паловы XVII ст. Януша Радзівіла і яго сына Багуслава Радзівіла Слуцк быў асноўнай рэзідэнцыяй, але яго абароназдольнасць тлумачылася не толькі справай прэстыжу. Ва ўмовах палітычнай нестабільнасці, звязанай з барацьбой паміж магнатамі (Януш Радзівіл быў у надзвычай варожых адносінах з вялікім гетманам літоўскім Янам Каралем Хадкевічам), патэнцыяльнай пагрозай з боку казакаў (у 1595 г. казакі Севярына Налівайкі без супраціўлення авалодалі горадам), а таксама частымі войнамі з Расійскай дзяржавай, падтрыманне абароназдольнасці Слуцка было абсалютна неабходнай справай. У сувязі з гэтым для ўмацавання горада ўладальнікамі выдаткоўваліся вялікія сродкі.

Умацаванні Слуцка складаліся з умацаванняў комплекса Старога і Новага замкаў. Стары замак, у сваю чаргу, уключаў у сябе два элементы – Верхні і Ніжні замкі. Абодва замкі былі акружаны вадой. На правым беразе Случы знаходзіліся Верхні замак, у які можна было патрапіць толькі па масту праз чатырох'ярусную браму. Па перыметру Верхняга замка ішла гародня, ад Ніжняга замка ён быў адзелены ровам. З боку Ніжняга замка знаходзілася вежа-брама. Ніжні замак меў некалькі вежаў, што злучаліся гародняй, па верху якой праходзіла закрытая дахам баявая галерэя. Патрапіць у Ніжні замак з горада можна было праз вежу з брамаю, да якой вёў мост некалькімі пад'ёмнымі секцыямі. Новы замак або Новае места быў агароджаны драўляным штакетам, уваход у горад кантралявалі тры брамы [13, с. 63], [14, с. 157–159].

Я. Сакалоўскі не валодаў дастаковымі сіламі і сродкамі, каб авалодаць горадам баявым шляхам, а ў сувязі з тым, што паўстання ў горадзе не адбылося, казацкі гетман вымушаны быў накіраваць пасольства да каменданта горада Яна Сасноўскага [15]. Фармальнай нагодай для гэтага стала пільная неабходнасць у казакаў адсвяткаваць Успенне Багародзіцы: *«Мы (шляхта – С.Ч.) пыталі, што яны маюць за патрэбы ў прыходзе да Слуцка. Адказалі (казакі – С.Ч.), для будучага набажэнства, што і ў лісце сваім абазначылі»* [12, с. 136]. Спадзеючыся на падыход да Слуцка дапамогі, камендант быў зацікаўлены ў перагаворах, таму *«прынялі іх (паслоў – С.Ч.) удзячна, далі ім есць і піць добра»*. Для прадухілення магчымай атакі горада

падчас перамоваў Я. Сасноўскі загадаў «*пяхоце стаць пасярод брамы*», забяспечыўшы бяспеку адчыненых падчас перамоваў варот. Слуцкія мяшчане выйшлі на гарадскі вал і з цікавасцю назіралі за падзеямі.

Тым часам камендант прымаў пасольства. «*Прывялі траіх казакаў, якія ліст аддалі ад гетмана свайго*» [12, с. 136]. Падчас абеду казакі акрамя рэлігійнага матыву свайго з'яўлення каля Слуцка дадалі яшчэ адзін. «*Пры гэтым маем прыватную справу, – заявлі яны – хочам ведаць аб жыдах, якіх тут відаць, найбольш*». Матывы цікавасці казакаў у галіне этнарэлігійнага складу Слуцка ў святле падзей на Украіне і Палессі былі відавочныя. Пры гэтым паслы спасылаліся на «*загад Хмяльніцкага гетмана, каб аб іх (яўрэях – С.Ч.) перапыталі і дабывалі*» [12, с. 136]. Патрабаванні, якія былі выкладзены ў лісце «кастырскага» гетмана Я. Сакалоўскага да каменданта Я. Сасноўскага, былі вельмі простыя – мяшчане павінны здаць горад. «*Паноў мяшчанаў горада Слуцкага пакорна просім, каб паны мяшчане, сабраўшыся грамадою гарадской і са святарамі тамашнімі, параіўшыя паміж сабою, нас, як звычай хрысціянскі, з працэсіяй на прадмесці сустракалі*» [12, с. 136]. Трэба адзначыць, што ліст быў напісаны з захаваннем тагачаснага этыкету, а ў самім лісце падкрэслівалася вернасць памерламу нядаўна каралю. Акрамя таго казакі запатрабавалі ад Сасноўскага «*дзесяць тысяч золтых і фаленышу (англійскага або галандскага палатна, з якога шылі адзенне дробных шляхціцы – С.Ч.) шэць тысячаў лакцей, і па каню гетману, сотніку і асавулам*» [15, с. 178].

Пасля абеду, паслы «*выпіўшы, напросіліся да царквы*», цікава, што камендант, разумеючы небяспеку непасрэднай сустрэчы казакаў са слуцкімі мяшчанамі, тым не менш не адмовіў ім у гэтай просьбе. Казакі вельмі спадзяваліся на падтрымку з боку праваслаўнага дызуніцкага духавенства горада, якое мела істотны аўтарытэт сярод случан. «*Адзін (з казакаў – С.Ч.) пайшоў да царквы і, сустрэўшы на могільках пратапопа, аддаў ліст, да архімандрыта (Феадосія Васілевіча – С.Ч.) пісаны. Архімандрыта няма самога (у горадзе – С.Ч.)*» [12, с. 136]. Аднак, нягледзячы на прадпрынятыя захады і сімпатыю да казакаў часткі мяшчан, распаліць паўстанне ў гораде ўсё ж не атрымалася. На нашу думку, вялікую ролю ў гэтым адыграла пазіцыя архімандрыта Феадосія, які фактычна адмовіўся ад супрацоўніцтва з казакамі Сакалоўскага і падтрымаў урадавы бок.

Я. Сасноўскі, не валодаючы значнымі сіламі і апасаючыся паўстання ў горадзе, наўмысна рознымі спосабамі зацягваў перагаворы, спадзеючыся на хуткі падыход падмацавання. З гэтай мэтай ён «*абяцаў 10 тыс. чырвоных золтых ім даць і 6 тыс. локцяў сукні, каб не пустошылі воласці трымаў іх у надзеі атрыманне гэтых грошаў ...а казакаў у горадзе па дзясятку, па два дзясяткі частаваў і піў (з імі) увесь час*» [12, с. 149].

Тактыка зацягвання перамоваў дала станоўчы вынік. Ужо праз некалькі дзён у ноч з 28 на 29 жніўня ў Слуцк патаемна ўвайшлі накіраваныя Я. Радзівілам 6 харугваў літоўскага. «*Прышло пяхоты 100 князя пана канюшага і дзве харугвы татары таго ж князя, меў таксама трэцюю харугву казацкую і дзве пяхоты з панам Юшкевічам князя пана гетмана*» [8, арк. 151]. Такім чынам, гарнізон горада ўзмацніўся на 3 пяхотныя, 2 татарскія і адну казацкую харугвы і колькасна дасягнуў лічбы ў 600–1000 жаўнераў, што істотна змяніла становішча супрацьлеглых бакоў пад Слуцкам. Я. Сасноўскі спыніў перамовы і стаў рыхтавацца да актыўных баявых дзеянняў.

Суадносіны сіл складваліся не на карысць казакаў, далейшая аблога горада станавілася бесперспектыўнай, а шансы на паўстанне мяшчан яшчэ больш знізіліся. У сувязі са зменай сітуацыі Я. Сакалоўскі вымушаны быў пераходзіць да сілавога варыянту авалодання горадам. На дапамогу «кастырскаму» гетману з Палесся выдвінуўся атрад казакаў, які, аднак, быў разбіты па дарозе. Тым не менш, шансы на перамогу былі, таму што загон Сакалоўскага папаўняўся за кошт сялян слуцкага наваколля.

30–31 жніўня казацкі загон пачаў штурм горада, аднак абаронцы здолелі адбіць тры атакі, прычым вялікую дапамогу аказалі слуцкія мяшчане. Падчас першага штурму атакуючыя страцілі каля 600 чалавек [8, арк. 151]. Другі штурм аказаўся таксама безвыніковым. Сакалоўскі вырашыў выманіць літоўскіх жаўнераў з горада, дзеля чаго казакі зрабілі выгляд, што яны разам з абозам адыходзяць ад горада. Аднак Сасноўскі не стаў даганяць адыходзячых казакаў, а заняў пазіцыю чакання. У сувязі з тым, што манеўр з ложным адступленнем не даў эфекту, казакі вярнуліся да Слуцка і пачалі трэці штурм горада, які аказаўся самым крывапралітным. Для змяншэння колькасці страт асабістага складу Сасноўскі выкарыстаў вазы, якія казакі рухалі перад сабой пры падыходзе да

гарадскога паркану. Аднак слуцкі гарнізон здолеў паспяхова адбіць і гэтую спробу авалодаць горадам, прычым атакуючыя панеслі цяжкія страты ў асабістым складе. Падчас усіх трох штурмаў горада казацкі загон страціў каля 1,5 тыс. чалавек [11, с. 20].

Крыштаф Хадкевіч так апісвае сітуацыю: *«Пан Бог благаславіў: забіта каля шасцісот чалавек гэтых халопай, потым зноў і другі раз таксама нанеслі ім (казакам – С.Ч.) вялікі ўрон, а тым часам ... (казакі – С.Ч.) вазы перад сабой выставілі і трэці раз войскам на Слуцк пайшлі, а калі нічога не здолелі зрабіць, адышлі назад»* [16, с. 179].

Значныя страты з боку паўстанцаў дазволілі абаронцам Слуцка перайсці ў контрнаступленне. 4 верасня літоўская кавалерыя колькасцю ў 600 шабель атакавала адступаючых казакаў, пераследуючы іх да вёскі Пагост, што ў 35 км ад Слуцка (зараз вёска Пагост-1 у Салігорскім раёне) [16, с. 179]. Невядомы сучаснік адзначае: *«У мінулую пятніцу (данясенне датуецца 6 верасня, якое ў 1648 г. прыпадала на нядзелю – С.Ч.) раптам сабраўся (Я. Сасноўскі – С.Ч.) і ўдарыў на казакам»* [12, с. 149]. Каля маста праз раку Случ, захаванне кантроля над якім было неабходна казакам для далейшага адступлення, разгарэўся караткачасовы, але вельмі ўпарты бой. *«Добра іх білі ўначы працягам гадзіны,»* – узгадвае сучаснік [12, с. 149]. Адступаючыя казакі пад напорам літоўскай кавалерыі вымушаны былі ратавацца, *«адны ўплаў праз раку Случ, іншыя з мосту скакалі і тапіліся»* [16, с. 179]. Пераправа праз Случ некалькіх харугваў літоўскай кавалерыі зрабіла далейшае супраціўленне бессэнсоўным, таму тыя казакі, якія яшчэ маглі вырвацца з акружэння, пачалі імкліва адступаць у паўднёвым накірунку.

У бітве каля Пагоста загінула каля 2 тыс. казакаў і мясцовых паўстанцаў, *«дзясяткі найзначнейшых (казакаў – С.Ч.) іншых некалькі соцень палеглі, патанілася немала падчас уцёкаў»* [12, с. 149], [8, арк. 151 адв., 16, с. 179]. Былі цяжка паранены казацкі гетман Я. Сакалоўскі і вайсковы пісар Турчыновіч, узятая ў палон *«вязьняў немала»*, якіх размясцілі на полі каля Слуцка, *«а шэсць значных адправілі ў Вільню»* [16, с. 179]. Літоўскія жаўнеры *«захпілі частку аюза, пяць харугваў»* [8, с. 149].

Колькасць страт у асабістым складзе літоўскага войска ўстанавіць пакуль немагчыма, аднак Крыштаф Радзівіл адзначаў, што *«і ў нашых не малая шкода»* [16, с. 179]. Тым не менш, страты былі не настолькі значнымі, каб перашкодзіць далейшаму пераследу казакаў, які працягваўся аж да Турава, куды адышлі рэшткі атрада Я. Сакалоўскага.

Заклучэнне. Перамога літоўскага войска пад Слуцкам мела важнае стратэгічнае значэнне. Разгром казакаў перашкодзіў распаўсюджванню паўстання ў цэнтральнай Беларусі, даў урадавым сілам перадышку ў гэтым накірунку, прадставіў магчымасць сканцэнтрыраваць сілы і падрыхтавацца да наступнага контрнаступлення. Разам з тым стала відавочна, што ў шляхецкага боку пакуль яшчэ не было рэсурсаў для контрнаступлення. Шляхта цалкам слухна разумела, што паражэнне Сакалоўскага, як трапна выразіўся К. Хадкевіч, *«яшчэ не амэн, бо войска (казацкае – С.Ч.) немалое яшчэ стаіць пад Мазыром, якога налічваюць на 20000»* [16, с. 179].

Літаратура

1. Абецедарский, Л. С. Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века / Л. С. Абецедарский // Воссоединение Украины с Россией : сб. статей. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 440 с.
2. Акіншэвіч, Л. Казацтва на Беларусі : (Гіст.-юрыдычны нарыс) / Л. Акіншэвіч // Польшча. – 1927. – № 1. – С. 172–190.
3. Кондратьев, І. Бітва пад Лоевим 1649 р. / І. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 3–16.
4. Чаропка, С. Палескі паход Януша Радзівіла 1649 г. / С. Чаропка // Беларускі гістарычны часопіс. – 2011. – № 1. – С. 15–22.
5. Чаропка, С. Бітва пад Загаллем 1649 года ў кантэксце Казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. / С. Чаропка // Беларускі гістарычны часопіс. – 2022. – № 2. – С. 12–17.
6. Чаропка, С. А. Пінскае паўстанне 1648 г. / С. А. Чаропка // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. – 2011. – № 5 (68). – С. 145–149.
7. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – Киев, 1965. – 825 с.
8. Львоўская навуковая бібліятэка Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны імя В.С. Стэфаніка

- (ЛНБ). – Ф. Асалинских. Спр. 225/II. Арк. 151–151 адв. – Урывак з ліста Я. Радзівіла (верасень 1648 г.).
9. ЛНБ. – Ф. Асалинских. Спр. 225/II. Арк. 152 адв.–153 адв. – Ліст ананімнага аўтара з ВКЛ (6 верасня 1648 г.).
10. Мицик, Ю. З матеріалів до «українського православного дипломатарія» / Ю. Мицик // Наук. зап. Націон. ун-та «Києво-Могилянська академія». – 2001. – Т. 19. – С. 4–21.
11. Грицкевич, А. П. Древний город на Случи / А. П. Грицкевич. – Минск : Польша, 1985. – 158 с.
12. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу. – Київ, 2012. – Т. 1. – 670 с.
13. Волков, Н. Оборонительные укрепления Слуцка в XII – начале XIX в. / Н. Волков // Новые материалы по истории фортификации. Вып. 2 : статьи и материалы III и IV Междунар. науч.-практ. Конф. «Памятники фортификации: история, реставрация, использование», Архангельск, 20–22 сентября 2012 и 15–17 сентября 2016 гг. – Архангельск, 2016. – С. 152–161.
14. Ткачѳв, М. А. Замки Белоруссии / М. А. Ткачѳв. – Минск : Польша, 1987. – 222 с.
15. ЛНБ. – Ф. Асалинских. Спр. 225/II. Арк. 138 адв.–139. – Ліст казацкага войска да гараджан Слуцка (жнівень 1648 г.).
16. Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza. – Kraków : w drukarni C.K. Uniwersytetu, 1864. – 838 s.

Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

Поступила в редакцию 17.04.2023